

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA GAP BO'LAKLARINING SEMANTIK DIFFERENSIATSIYASI

Umirov Otabek Ulug'bek o'g'li

Toshkent shahridagi Kimyo xalqaro universitetining Samarqand filiali, o'qituvchi
o.umirov@kiut.uz

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi gap bo'laklari – ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol – ning semantik differentsiatsiyasi qiyosiy tahlil qilinadi. Generativ grammatika, vaziyat grammatikasi va funksional grammatika nazariyalari asosida gap bo'laklarining ma'no farqlanish mexanizmlari, ularning ifodalanish vositalari va ikki tildagi o'ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Semantik rollar va aktual bo'linish munosabatlarining gap bo'laklariga ta'siri tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: gap bo'laklari, semantik differentsiatsiya, ega, to'ldiruvchi, kelishik, so'z tartibi, Agent, Patient, Tema, Rema.

Abstract. The article provides a comparative analysis of the semantic differentiation of sentence members – subject, predicate, object, modifier, and adverbial – in English and Uzbek. Based on generative grammar, case grammar, and functional grammar theories, the mechanisms of semantic differentiation, their expression means, and language-specific features are examined.

Kirish

Gap bo'laklari (ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol) kichik sintaksisning asosiy birliklari bo'lib, ular nutq jarayonida o'zlarining birlamchi lug'aviy ma'nolaridan tashqari qo'shimcha konnotativ va kontekstual ma'nolarga ega bo'ladi. Ingliz va o'zbek tillarida gap bo'laklari grammatik jihatdan turlicha ifodalansa-da, ular orqali uzatiladigan asosiy semantik munosabatlar o'xshash: voqeada kim (Agent), nimaga (Theme), kimga (Recipient) nima qildi kabi mazmun har ikkala til uchun asosiy vazifa sanaladi (Fillmore, 1968).

Generativ grammatik yondashuv nuqtayi nazaridan, gap strukturasi belgilovchi chuqur semantik rollar va sirtqi sintaktik shaklni ajratish muhimdir. Xomskiyning transformatsion grammatikasida gapning chuqur tuzilishi (deep structure) uning semantik mazmunini ifodalovchi abstrakt qatlam bo'lsa, yuzaki tuzilish (surface structure) real so'zlar tartibini bildiradi. Fillmorning vaziyat grammatikasi esa bu chuqur tuzilishni semantik rollar (case roles) orqali aniqlashtirib, har bir fe'lning talab qiladigan ishtirokchilar doirasini belgilaydi. Mazkur maqola shu nazariy asoslar doirasida ingliz va o'zbek tillaridagi gap bo'laklarining semantik differentsiatsiyasini qiyosiy tahlil qilishga bag'ishlangan.

1. Ega (Subject) ning semantik xususiyatlari

Ingliz tilida ega majburiy gap bo'lagi hisoblanadi. Hatto semantik jihatdan ega bo'lmagan hollarda ham grammatik ega ishlatiladi: It is raining jumlasida it formal ega vazifasini bajaradi – u hech qanday real voqelikdagi ishtirokchiga ishora qilmaydi. There is a book on the table gapida there grammatik ega, a book esa semantik ega. O'zbek tilida esa kesimning shaxs-son shakllari orqali ega ifodalanishi mumkin: Kelaman jumlasida ega morfologik ko'rsatkichlar (-man) orqali anglanadi va alohida ega so'z ko'rsatilmaligi mumkin. Bu pro-drop xususiyati ingliz tiliga xos emas.

Semantik jihatdan ega turli rollarni bajarishi mumkin: Agent (She wrote a letter / U xat yozdi – ega harakat bajaruvchi), Experiencer (She feels happy / U baxtli his qiladi – ega his-tuyg'u egasi), Theme (The door opened / Eshik ochildi – ega holatning subyekti), Instrument (The key opened the door / Kalit eshikni ochdi – ega vosita). Ingliz tilida bu rollar asosan so'z tartibi orqali belgilanadi – ega doimo fe'ldan oldin keladi. O'zbek tilida esa ega pozitsiyasi nisbatan erkin, chunki kesim shaklidagi morfologik ko'rsatkichlar eganing shaxs va sonini bildiradi.

Yana bir muhim farq: ingliz tilida egasiz gap tuzish grammatik jihatdan mumkin emas (buyruq gaplardan tashqari). O'zbek tilida esa egasiz gap butunlay normal hodisa: Yozing! (Yozing – siz tushunarli), Boramiz (Biz – morfologik belgilangan). Bu farq ikki tilning tipologik xususiyatlaridan kelib chiqadi: ingliz tili konfiguratsion til bo'lib, eganing pozitsiyasi grammatik vazifani belgilaydi; o'zbek tili esa qisman non-konfiguratsion til bo'lib, morfologik belgilar grammatik vazifani ko'rsatadi.

2. Kesim (Predicate) ning semantik xususiyatlari

Kesim gapning grammatik va semantik markazi bo'lib, voqea-hodisa haqida xabar beradi. Ingliz tilida kesim tizimi murakkab temporal va aspektual shakllarni o'z ichiga oladi: sodda zamonlar (reads, read), davomli zamonlar (is reading, was reading), tugallangan zamonlar (has read, had read) va ularning kombinatsiyalari. Har bir shakl semantik jihatdan farqlanadi: reads – doimiy harakat, is reading – hozirgi jarayon, has read – hozirgi vaqtga bog'liq tugallangan harakat.

O'zbek tilida kesim fe'l shakllari orqali ifodalanib, vaqt, shaxs, son va nisbat kategoriyalarini birlashtiradi. O'zbek tilining agglyutinativ tuzilishi bir fe'l shaklida ko'plab grammatik ma'nolarni zanjirsimon qo'shimchalar orqali ifodalash imkonini beradi: yoz-dir-il-gan-lar (yozish + orttirma nisbat + majhul nisbat + o'tgan zamon sifatdosh + ko'plik) – bu murakkab forma ingliz tilida was made to be written shaklida ifodalanadi. Demak, o'zbek tilidagi bitta fe'l shakli ingliz tilidagi bir nechta yordamchi fe'l va asosiy fe'l kombinatsiyasiga ekvivalent bo'lishi mumkin.

Bog'lama kesim (copular predicate) ham ikki tilda farqlanadi. Ingliz tilida be fe'li majburiy: She is a teacher, The sky is blue. O'zbek tilida hozirgi zamonda bog'lama tushirilishi mumkin: U o'qituvchi (U o'qituvchidir – to'liq shakl, lekin kamdan-kam qo'llaniladi). Bu nol copula hodisasi o'zbek tilining tejamkorlik tamoyilining yaqqol namunasi.

3. To'ldiruvchi (Object) ning semantik differentsiatsiyasi

To'ldiruvchi gap bo'lagi ingliz va o'zbek tillarida eng ko'p semantik farqlanishni namoyon etadi. Ingliz tilida bevosita to'ldiruvchi kesimdan keyin, bilvosita to'ldiruvchi esa predlog bilan yoki birinchi pozitsiyada keladi: I gave him a book / I gave a book to him. O'zbek tilida to'ldiruvchi kesimdan oldin keladi va kelishik qo'shimchalari orqali farqlanadi: tushum kelishigi (-ni) bevosita obyektini, jo'nalish kelishigi (-ga) bilvosita obyektini bildiradi.

Fillmorning valentlik nazariyasiga ko'ra, har bir fe'l o'ziga xos valentlikka ega: to give fe'li uchta semantik ishtirokchini talab qiladi – Agent, Theme va Recipient. Ingliz tilida: She gave him a book – ega (Agent), bilvosita to'ldiruvchi (Recipient), bevosita to'ldiruvchi (Theme). O'zbek tilida: U unga kitob berdi – ega (Agent), -ga bilvosita to'ldiruvchi (Recipient), tushum to'ldiruvchi (Theme). So'z tartibi teskari, lekin semantik rollar bir xil.

Ba'zi o'zbek fe'llari ham tushum, ham jo'nalish kelishigidagi to'ldiruvchini boshqara oladi, bu esa semantik nozikliklarni ifodalash imkonini beradi. Masalan, otga mindi (harakatning yo'nalishi) va otni mindi (to'liq qamrov). Shuningdek, tushum kelishigining yo'qligi (nol shakli) noaniqlikni bildiradi: kitob o'qimoq (umumiy harakat) va kitobni o'qimoq (aniq kitob). Ingliz tilida bunday kelishik asosli differentsiatsiya mavjud emas – bu farq artikl (a book / the book) orqali ifodalanadi.

4. Aniqlovchi va hol gap bo'laklari

Aniqlovchi gap bo'lagi har ikkala tilda asosan aniqlanmishdan oldin keladi. Biroq ingliz tilida aniqlik artikli the va noaniqlik artikli a/an aniqlovchi birliklar sifatida xizmat qiladi – o'zbek tilida bunday grammatik kategoriya yo'q. Buning o'rniga qaratqich kelishigi (-ning) affiksining mavjudligi yoki yo'qligi aniqlik ma'nosini ifodalaydi: ukamning daftari (aniq, ma'lum daftar) va ukam daftari (umumiy, tasniflovchi ma'no). Ot+ot qurilmasi doimiy belgini, sifat+ot qurilmasi tasviriy belgini bildiradi (Sigal, 2020).

Hol gap bo'lagi ingliz va o'zbek tillarida eng xilma-xil ifodalanish vositalariga ega. Ingliz tilida hol ravishlar (quickly), predlog birikmalar (in the morning) va infinitiv konstruktsiyalar (to help) orqali ifodalanadi. O'zbek tilida ravishlar (tez), ravishdosh shakllari (shoshilib keldi) va kelishik qo'shimchali so'zlar (ertalab) qo'llaniladi. Ingliz tilida hol pozitsiyasi turlicha bo'lishi mumkin: He quickly ran (fe'ldan oldin), He ran quickly (fe'ldan keyin), Quickly, he ran (gap boshida) – har bir pozitsiya turli pragmatik ma'noni anglatadi.

O'zbek tilida holning pozitsiyasi nisbatan qat'iy – u odatda kesimdan oldin keladi: u tez yugurdi. Lekin inversiya orqali holni gap boshiga ko'chirish mumkin: tez yugurdi u – ta'kidlash maqsadida. Ingliz tilida -ly qo'shimchasi bilan hosil qilingan ravishlar (carefully, slowly) o'zbek tilida turli vositalar orqali ifodalanadi: ehtiyotkorlik bilan (predlogli birikmaga o'xshash), sekin (leksik ravish), shoshilmasdan (ravishdosh). Bu ko'pvariantlilik tarjima jarayonida ekvivalent tanlashda qiyinchilik tug'diradi.

5. Tema-Rema taqsimoti va gap bo'laklari

Xallideyning tizimli-funksional grammatikasida har bir gap bo'lagi matniy metafunksiya doirasida Tema (ma'lum axborot) va Rema (yangi axborot) vazifalarini bajaradi. Ingliz tilida ega odatda Tema pozitsiyasini egallaydi: The cat ate the fish gapida the cat – Tema. Temani o'zgartirish uchun maxsus konstruktsiyalar kerak: It was the fish that the cat ate (cleft), The fish was eaten by the cat (passiv).

O'zbek tilida so'z tartibi erkinroq bo'lgani uchun gap bo'laklarining o'rni tema-rema tamoyiliga qarab o'zgaradi: Mushuk baliqni yedi (neytral) va Baliqni mushuk yedi (baliq – Tema, ta'kidlangan). -ku yuklamasi tema bo'lagiga ta'kid beradi: Kecha-ku uchratdim uni. Ingliz tilida bunday ma'no did yordamchi fe'li bilan ifodalanadi: I did meet him yesterday. Demak, ingliz tili tema-rema oqimini boshqarish uchun maxsus sintaktik qurilmalar (passiv, cleft, do-support) ishga solsa, o'zbek tili so'z tartibini o'zgartirishning o'zi bilan erishadi.

Matn ichida izchillik va bog'lanish (cohesion) ham gap bo'laklarining semantik differensiatsiyasi bilan bog'liq. Ingliz tilida qaytariluvchi ma'lumot uchun olmosh (he, she, it) qo'llaniladi: John came. He sat down. O'zbek tilida element umuman tushirib qoldiriladi: Ali keldi. Charchagan edi. Yotib qoldi. – bu uch gapda ega takrorlanmaydi, lekin matn tushunarli. O'zbek tilida ellips matn bog'lanishini buzmaydi, aksincha takrorini oldini oladi.

Xulosa

Ingliz va o'zbek tillarida gap bo'laklarining semantik differensiatsiyasi universal semantik rollarga asoslangan bo'lib, ifodalanish vositalari tipologik jihatdan farqlanadi. Ingliz tili pozitsiyaga va analitik vositalarga (artikl, predlog, yordamchi fe'l), o'zbek tili suffiks tizimiga va morfologik belgilarga (kelishik, egalik, shaxs-son affikslari) tayanadi. Eganing majburiyligi, nol copula, to'ldiruvchining kelishik orqali differensiatsiyasi, aniqlovchining qaratqich alternatsiyasi va holning ravishdosh orqali ifodalanishi o'zbek tilining o'ziga xos kichik sintaktik xususiyatlaridir. Bu farqlarni hisobga olish til o'qitish, tarjima va qiyosiy tilshunoslik uchun muhim amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. MIT Press.
2. Fillmore, C. (1968). The case for case. Holt.
3. Halliday, M.A.K. (1994). An Introduction to Functional Grammar. Arnold.
4. Sigal, K.Y. (2020). Teoriya slovosochetaniya. Moskva.
5. Sayfullayeva, R. va boshq. (2009). Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent.
6. Turniyozov, N. (2004). Matn lingvistikasi. SamDChTI.
7. Turniyozov, N. va boshq. (2009). Struktur sintaksis asoslari. Fan.
8. Turobov, A. (2023). Kichik sintaksis. Samarqand.
9. Goldberg, A.E. (2006). Constructions at Work. OUP.
10. Hojiyev, A. (2007). O'zbek tili so'z yasalishi tizimi. O'qituvchi.

